

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه الهیات

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی الهیات
گرایش قرآن و حدیث

موارد اختلاف در ترجمه های فارسی قرآن کریم بر اساس وجوه کلامی

استاد راهنما:

دکتر محمد رضا ستوده نیا

استاد مشاور:

دکتر فروغ السادات رحیم پور

پژوهشگر:

اکرم سعیدفر

آبان ماه ۱۳۸۹

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری‌های ناشی از تحقیق موضوع این پایان‌نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه هیات

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی الهیات گرایش قرآن و حدیث

خانم اکرم سعیدفر تحت عنوان

موارد اختلاف در ترجمه های قرآن کریم بر اساس وجوه کلامی

در تاریخ ۸۹/۸/۸ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر محمد رضا ستوده نیا با مرتبه ی علمی استادیار امضا

۲- استاد مشاور پایان نامه دکتر فروغ السادات رحیم پور با مرتبه ی علمی استادیار امضا رحیم پور

۳- استاد داور داخل گروه دکتر محمد خاقانی با مرتبه ی علمی استادیار امضا

۴- استاد داور خارج از گروه دکتر پروین نبیان با مرتبه ی علمی استادیار امضا

امضای مدیر گروه

تشکر

تشکر و سپاس فراوان از زحمات بی دریغ و راهنمایی های عالمانه استاد گرامی جناب آقای دکتر ستوده نیا.

تشکر و قدردانی از مشاوره ها و دقت نظر های استاد ارجمند سرکار خانم دکتر رحیم پور. سپاس و تشکر از داوران گرامی جناب آقای دکتر خاقانی و سرکار خانم دکتر نبیان به خاطر نقطه نظرات و داوری عالمانه و منصفانه این رساله.

تقدیرم

تقدیرم به آنکه:

به غربت آوردند او را تا غریب شود، و غریب صدایش کردند تا با یاد مادرش فاطمه زهرا(سلام الله علیها) صبور شود.

مهربان امامی که رأفتش پناه غریبان شد و بخششش مونس درماندگان.

آموزگار، استاد و معلم هر آنکه بخواهد از او بیاموزد. "عالم آل محمد"

و تقدیرم به پدر و مادرم که کام مرا با محبت مولایم رضا (علیه السلام) آشنا کردند، مولای غریب آشنای من.

و تقدیرم به همسر مهربانم که مرا صبورانه در این راه سخت یاری نمود.

چکیده

در ترجمه قرآن عوامل زبانی و فرا زبانی متعددی چون واژگان، ساختار کلام، سیاق، شرایط زمانی و مکانی نزول آیه و پیش‌انگاره‌های اجتماعی، اعتقادی، سیاسی و فقهی و قرائات مختلف از آیه نقش مهمی ایفا می‌نمایند. در میان آیات قرآن، بخشی که به حکم آیه ۷ سوره آل عمران «وَأُخْرُ مَثَابِهَات» متشابهند و اغلب مربوط به صفات خدا، رؤیت و آمدن خداوند، عصمت انبیا، امامت و ... هستند، بیشتر مورد اختلاف مترجمان قرار گرفته است؛ زیرا مترجم فضایی برای انعکاس اندیشه‌ها و اعتقادات خود پیدا کرده است تا بتواند توقعات و نیازهای اعتقادی و مبانی فکری جامعه خود را در بازآفرینی چنین متنی به نمایش بگذارد. از همین رو ترجمه‌های متفاوتی از قرآن با رویکرد‌های اعتقادی ایجاد شد که می‌توان گفت هر کدام از این ترجمه‌ها بازتابی از اندیشه‌های کلامی و اعتقادی مترجم آن است.

سؤالی که در اینجا مطرح می‌شود این است که مترجم در برگردان اینگونه آیات، باید به چه روشی عمل کند؟ آیا باید آنها را به همان شکل منتقل کند یا موضعی مشخص اتخاذ کند و زمینه سوء برداشت‌ها را از میان بردارد؟ پاسخ این پرسش چنین است که هیچ‌گاه متن اصلی و متن ترجمه در جایگاه یکسان قرار ندارند و ما هرگز نمی‌توانیم متنی را برابر اصل قرآن قرار دهیم. بنابراین مترجم در این نمونه از آیات ضمن توجه به محدودیت‌های ترجمه، ناگزیر است تفسیری در لباس ترجمه ارائه کند که متناسب با اصول و مبانی پذیرفته شده‌اش باشد؛ از همین روست که تلقی خواننده از متن اصلی و متن ترجمه تفاوت می‌کند.

این رساله در قالب ۴ فصل به بررسی و استخراج آیاتی از قرآن می‌پردازد که ترجمه فارسی آنها به سبب وجوه کلامی، دستخوش اختلاف شده‌اند. لذا با پذیرفتن نقش اختلاف دیدگاه‌های کلامی به عنوان یکی از علل اختلاف در ترجمه‌های فارسی و با تأکید بر تأثیر قابل توجه انگاره‌های اعتقادی و مبانی فکری مترجم، بر آن است که ترجمه‌های متفاوت از آیات را که بر اساس مبانی فکری مکاتب گوناگون انجام شده است، دسته‌بندی نماید تا بتوان به کمک این طبقه‌بندی ترجمه‌هایی تدوین نمود که حتی الامکان در بین معتقدان به یک مکتب کلامی، مشترک باشد.

کلید واژه‌ها: قرآن کریم - ترجمه قرآن - تفسیر - علم کلام.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

مقدمه ج

فصل اول: کلیات

۱-۱- تبیین مسئله پژوهش ۱

۲-۱- اهمیت مسئله پژوهشی ۳

۳-۱- اهداف ۴

۴-۱- فرضیات و پرسش ها ۴

۵-۱- پیشینه تحقیق ۵

۶-۱- روش تحقیق و مراحل آن ۶

۷-۱- کلید واژه ها ۶

فصل دوم: اختلاف ترجمه آیات در حوزه توحید

۱-۲- مقدمه ۸

۲-۲- رفع شبهه دست خدا: (بررسی اختلاف در ترجمه آیه ۷۵ سوره ص) ۱۱

۳-۲- یکشف عن ساق: (بررسی اختلاف در ترجمه آیه ۴۲ سوره قلم) ۱۵

۴-۲- رؤیت خدا: (بررسی اختلاف در ترجمه آیه ۲۳ سوره قیامت) ۲۱

۵-۲- آمدن خدا: (بررسی اختلاف در ترجمه آیه ۲۲ سوره فجر) ۲۹

فصل سوم: اختلاف در ترجمه آیات در حوزه عصمت انبیاء (علیهم السلام)

۱-۳- مقدمه ۳۴

۲-۳- آراء مختلف متکلمان درباره عصمت پیامبران (علیهم السلام) ۳۶

۳-۳- گناه پیامبر: (بررسی اختلاف در ترجمه آیه ۲ سوره فتح) ۳۷

۴-۳- شرک حضرت آدم: (بررسی اختلاف در ترجمه آیه ۱۹۰-۱۸۹ سوره اعراف) ۴۴

۵-۳- عصیان حضرت آدم: (بررسی اختلاف در ترجمه آیه ۱۲۱ سوره طه) ۵۲

۶-۳- هم یوسف: (بررسی اختلاف در ترجمه آیه ۲۴ سوره یوسف) ۵۷

۷-۳- ظلم یونس: (بررسی اختلاف در ترجمه آیه ۸۷ سوره انبیاء) ۶۳

۸-۳- پدر یا عمو: (بررسی اختلاف در ترجمه آیه ۴۲ سوره مریم و ۷۴ سوره انعام) ۶۸

۹-۳- پیامبرامی: (بررسی اختلاف در ترجمه کلمه امی در آیه ۱۵۸-۱۵۷ سوره اعراف) ۷۴

۳-۱۰- یأس رسولان: (بررسی اختلاف در ترجمه آیه ۱۱۰ سوره یوسف)..... ۸۲

پی نوشتهای فصل سوم ۹۰

فصل چهارم: اختلاف ترجمه آیات در حوزه امامت

۴-۱- مقدمه ۹۲

۴-۲- صالح مؤمنان: (بررسی اختلاف در ترجمه آیه ۴ سوره تحریم)..... ۹۴

۴-۳- صاحب علم الکتاب: (بررسی اختلاف در ترجمه آیه ۴۳ سوره رعد)..... ۹۸

۴-۴- ولی یا دوست: (بررسی اختلاف در ترجمه آیه ۵۵ سوره مائده)..... ۱۰۴

۴-۵- راسخان در علم: (بررسی اختلاف در ترجمه آیه ۷ سوره آل عمران) ۱۱۴

پی نوشتهای فصل چهارم ۱۲۳

جمع بندی ۱۲۵

نتیجه گیری ۱۲۷

پیوست ها ۱۲۹

منابع و مأخذ ۱۳۷

مقدمه

قال علی (علیه السلام): «ما جالس هذا القرآن احد الا قام عنه بزيادة او نقصان، زایدۀ فی هدی و نقصان من عمی» (آمدی ۱۳۸۷: ۲۹۴) یعنی: «با قرآن کسی ننشست جز آنکه پس از برخاستن با فزونی یا کاستی برخاست. فزونی در رستگاری و راهیابی و کاستی در کوری و گمراهی».

قرآن، چشمه زلالی است که آگاهان با بهره گیری از معارف آن، دل های تفتیده را سیراب می نمایند و ژرف اندیشان با گل گشتی در بوستان رنگارنگ آن طراوت جان می گیرند. قرآن، مشعل فروزان جاودانه ای است بر معبر تاریخ که بر زندگی انسان ها در طول سده های دراز نور هدایت تابانده و انبوه انسان های سرگشته را به مقصد اعلی و مقصود والا، رهنمون شده است.

قرآن، سفره گسترده الهی و سرشار از زیبایی ها و آکنده از حقایق جان پرور است و نشستن بر سر این سفره و نگرستن به زیبایی های آن و بهره بردن از آموزه ها و حقایق حیات آفرینش، ارزشمند و زندگی ساز است. اکنون که در پرتو تابش های تحرک آفرین و درخشندۀ حقایق اسلام در نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران، قرآن به صحنه زندگی آمده است و در صفحه ذهن بسیاری، جایگاهی والا و ارزشمند یافته است، پژوهش و تحقیق برای نیل به همه ابعاد گسترده معارف قرآن و آمیختن آن با تمام زوایای حیات فرد و جامعه و نیک دریافتن آموزه ها و معیارها و ارزش های آن، امری ضروری و پر اهمیت می باشد.

در این بین مسلمانان که قرآن را ستون مرکزی دین خویش و سرچشمه فرهنگ و معارف خود می شناسند، همواره کوشیده اند که آن را هر چه ژرف تر دریابند و هر گوشه و کنار آن را زیر و زبر کنند و نیک بشناسند. یکی از راه های اصلی برای نیل به این مهم، ترجمه قرآن کریم است. بحث ترجمه قرآن، یکی از دهها بحث علوم قرآنی است که در میان عالمان این علم مطرح بوده و هست. در این بحث، موضوعاتی همچون: معنی ترجمه، شرایط مترجم و ترجمه که بیش از ده شرط ذکر کرده اند، فواید ترجمه قرآن و عقاید گوناگون اندیشوران مطرح شده است لکن در این بیان کوتاه نمی توان به همه این موضوعات پرداخت و این بحث جایگاه دیگر و فرصت های بایسته بسیاری را می طلبد.

اما بحث ترجمه قرآن کریم از جمله مباحثی است که قدمتی دیرینه دارد و از سده های آغازین ظهور اسلام و نزول قرآن کریم، به ویژه با اسلام آوردن افرادی در بلاد مختلف مطرح بوده است. ترجمه قرآن به زبان فارسی و تاریخ آن، به قرن اول اسلام بر می گردد که در عهد پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) سلمان فارسی صحابه جلیل القدر حضرت، با اجازه پیامبر انجام داده است، چنان که ابوالمظفر شاهفور بن طاهر اسفراینی در تفسیر تاج التراجم که بسا قدیمی ترین تفسیر فارسی موجود است، چنین آورده است: «سلمان فارسی از مصطفی (صلی الله علیه و سلم) دستوری خواست تا قرآن به پارسی، به قوم خویش نویسد. وی را دستوری داد، چنین گفتند که وی قرآن بنبشت و پارسی آن اندر زیر آن بنبشت، آنگه آخر آن بنبشت: «هذا القرآن الذی نزل علی محمد» یعنی: «این است قرآن که فرو فرستیده آمده است بر محمد (صلی الله علیه و آله)» (اسفراینی ۱۳۷۵: ۱/۸). این یکی از افتخارات زبان فارسی است که قرآن کریم پیشتر و بیشتر به این زبان ترجمه شده است، تا آنجا که بیش از پانصد ترجمه قرآن کریم به زبان فارسی در کتاب نامه ها یاد شده است.

ریشه ترجمه:

لغت شناسان درباره ریشه لغوی «ترجمه» اختلاف نظر دارند و می‌توان آرای آنها را در دو گروه خلاصه کرد: الف) گروه اول معتقدند «ترجمه» ریشه‌ای آرامی دارد. طرفداران این فرضیه بر این باورند که ترجمه و ترجمان و دیگر مشتقات آن از «ترگوم» یا «ترگومین» آرامی گرفته شده و در عربی رواج یافته‌اند. دهخدا در لغت نامه خود از این قول جانب‌داری کرده است (دهخدا ۱۳۳۵: ۵۵۸). گفتنی است بر اساس این نظریه، صورت‌هایی از واژه‌های آرامی، پیش از اسلام و یا پس از آن و از طریق زبان عربی به زبان فارسی راه یافته است؛ بنابراین نمی‌توان ریشه آن را در زبان فارسی جست‌وجو کرد.

ب) دسته دوم بر این باورند که ریشه واژه «ترجمه» عربی است. راغب اصفهانی در مفردات (۱۴۱۲ق: ۱/۳۴۶) و ابن منظور در لسان‌العرب (۱۴۱۴ق: ۱۲/۲۲۹) این دیدگاه را پذیرفته‌اند و آن را در ماده «رجم» و «ترجم» آورده‌اند. در وجه اقتباس ترجمه از رجم می‌توان گفت که «رجم» به معنای پرتاب سنگ است که به صورت استعاری در سخن گفتن بر اساس حدس و گمان و نیز در معنای توهم، شتم و جز این‌ها به کار می‌رود. ترجمه نیز ابزاری است برای رساندن پیام نویسنده متن به مخاطبان ناآشنا با زبان وی، که این القا می‌تواند به منزله پرتاب تلقی شود.

ترجمه فنی است که اصولی دارد و مترجم واقعی، هنرمندی است که با داشتن شرایط لازم، باید به اصول این فن خطیر پایبند باشد. حال از نظر ما مسلمانان، اگر متن اصلی برای ترجمه، قرآن کریم باشد، با توجه به معجزه بودن، جهانی بودن این کتاب آسمانی و با وجود اسرار بلاغی و شیوه‌های خاص بیانی و بسیاری دیگر از ویژگی‌های منحصر به فرد در این کلام بی‌بدیل الهی، کار ترجمه بسیار دقیق‌تر و مشکل‌تر خواهد بود.

اهمیت ترجمه:

اسلام آیینی جهان شمول است که بر پایه قوانین الهی به ودیعه نهاده شده در قرآن، بنا شده است. از این‌رو، مسلمانان وظیفه خود می‌دانند که همگان را از محتوای کتاب آسمانی اسلام آگاه کنند و ساده‌ترین راه دستیابی به چنین هدفی، ترجمه هرچه دقیق‌تر آن است. بنابراین اهمیت ترجمه قرآن برخاسته از اهمیت و موقعیت و ویژگی‌های آیین اسلام است. برای بیان اهمیت ترجمه بین‌زبانی قرآن، به دلایلی چند استناد می‌شود از جمله:

۱- قرآن دعوت عمومی است و باید به همه انسان‌ها ابلاغ شود: «هذا بیان للناس و هدی و موعظة للمتقین» یعنی: «این قرآن برای مردم دلیلی روشن و برای پرهیزکاران راهنما و اندرزی است» (آل عمران ۳: ۱۳۸).

۲- غرض از نزول قرآن، تبیین و روشن ساختن آن برای جهانیان است، نه اینکه تنها آن را تلاوت کنند و تنها در اختیار گروهی خاص باشد. از همین روست که ترجمه آیات و سوره قرآن از همان صدر اسلام مورد توجه بوده است؛ لذا اگر تفکر و اندیشیدن در مردم که لازمه رسیدن به سعادت و خوشبختی است با تبیین آیات قرآن و معارف الهی پیوند استوار دارد، آیا تحقق این هدف والا برای بسیاری از انسان‌هایی که با زبان قرآن آشنایی ندارند جز از طریق ترجمه امکان‌پذیر است؟ بنابراین ضرورت ترجمه درست و قانونمند از قرآن کریم که با آراء و گرایش‌های فکری باطل در نیامیخته باشد، انکارناپذیر است.

نکته مهم دیگر این است که در امر ترجمه آیات قرآن، عوامل و اسباب زبانی و فرا زبانی زیادی مانند واژگان، ساختار

کلام، معنای محتوایی جمله، سیاق، شان نزول، شرایط مکانی و زمانی زمان نزول، گونه‌های زبانی و پیش‌انگاره‌ها نقش ایفا می‌کنند. از جمله این عوامل، پیش‌انگاره‌های اعتقادی است که محور اصلی طرح موضوع این رساله گشته است. بر اساس این موضوع هر جامعه ای پیام دریافتی خود از متن را بر اساس باورها و انگاره‌های فرهنگی - اعتقادی خود و نیز عمدتاً بر پایه تفاسیر مبتنی بر روایات دینی - مذهبی خود قرار می‌دهند. همان طور که انصاری، نسفی، اسفراینی و دهلوی با باورهای اهل تسنن و آیت الله مکارم شیرازی، الهی قمشه‌ای، پاینده، پورجوادی، معزی و بسیاری دیگر از مترجمان با نظرات اعتقادی شیعه، قرآن کریم را ترجمه کرده‌اند. لذا اگر این نظریه را بپذیریم که ترجمه نوعی «بازآفرینی متن» است، در این صورت ترجمه‌های قرآن و دیگر متون دینی، عرصه بازتاب اندیشه‌های نویسندگان و مترجمان با دیدگاه‌های تفسیری و اعتقادی متفاوت است. به بیان دیگر مترجم با توجه به دیدگاه‌ها و پیش‌انگاره‌های فرهنگی، سیاسی، اعتقادی خود و عوامل تأثیرگذار دیگر به انتقال پیام متن به زبان مقصد می‌پردازد. در ضمن این فرایند، مترجم، متن را در گستره اندیشه و جهان‌بینی خود تجزیه و تحلیل می‌کند و با پیش‌انگاره‌های خود تلفیقات و تعدیلاتی در آن ایجاد می‌نماید. از این روست که ترجمه‌های متفاوتی با رویکرد‌های متفاوت در طی سال‌های زیادی ایجاد شده‌اند. بر این اساس مترجم در فرایند ترجمه خود از آیات قرآن، از جهتی به هدف ارائه پاسخ‌های مناسب به تأثیرپذیری‌های خواننده متن و از جهتی دیگر برای تأمین خواسته و انتظارات جامعه مذهبی خود، دیدگاه‌ها و نقطه نظرات اعتقادی خود را به نحو شایسته در متن منعکس می‌نماید و به ایجاد چنین تعدیلاتی در متن اقدام می‌کند تا به هدف مورد نظر خود دست یابد و در پایان این فرایند، متن ترجمه شده بازتابی از بینش‌ها، گرایش‌ها و در یک کلام، تلفیقی از جهان‌بینی مترجم می‌گردد. بدین وسیله مترجم برای انعکاس اندیشه‌های خود و در عین حال برآوردن توقعات و نیازهای عاطفی و اعتقادی جامعه خود، فضایی در بازآفرینی متن پیدا می‌کند. بنابراین هر مترجمی در بازآفرینی متن، موضع فکری جامعه زیستی - فرهنگی خود را به نحوی منعکس می‌کند اما این تأثیرگذاری دربرگردان متونی مانند متون سیاسی، فلسفی و دینی از دقت، حساسیت و اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

آنچه در این پژوهش بررسی می‌گردد تأثیر و بازتاب روشن و آشکار اعتقادات کلامی مترجمان در ترجمه قرآن کریم است که منجر به شکل‌گیری اختلاف در ترجمه‌ی بخشی از آیات قرآن در بین صاحبان مذاهب و مکاتب و نظریه پردازان علوم قرآنی شده است.

در پایان ذکر چند نکته را ضروری می‌دانیم:

۱- کاستی‌های موجود در ترجمه‌های فارسی قرآن کریم، از جمله ترجمه‌های شیعی به علت کاربرد نادرست بعضی واژگان و معادلات در فرایند ترجمه رخ داده است که گاه منجر به کژفهمی‌هایی در روند دریافت معنی شده است. این پژوهش قصد و مجال تأیید یا رد هیچ یک از ترجمه‌های استفاده شده در تحقیق را از جنبه کلی ندارد، بلکه هدف اصلی و نهایی، بررسی تأثیرگذاری پیش‌انگاره‌های کلامی بر ترجمه فارسی قرآن کریم است.

۲- در بررسی هر آیه، پس از دسته‌بندی ترجمه‌های انجام شده از آن آیه، نخست از ترجمه‌ای نام برده شده است که با عقاید شیعی سازگارتر است. سپس ترجمه‌های دیگری که با سایر آراء کلامی مطابقت دارد، مطرح می‌شود. همچنین در برخی آیات، ترجمه‌هایی که با ظاهر لفظ سازگارترند، نخست آورده شده است و سایر ترجمه‌ها که با معانی دیگر آن لفظ مطابقت دارد، در پی آن آمده است.

۳- از آنجا که برخی از ترجمه ها پس از بازنگری و اصلاحات تجدید چاپ شده اند، ملاک کار در این پژوهش، ترجمه ایست که مشخصات آن در فهرست منابع درج شده است.

۴- در این رساله ۴۹ ترجمه فارسی شیعی و سنی مورد استفاده قرار گرفته است که اولویت استفاده از ترجمه ها بر اساس اختلاف موجود در آن است. این ترجمه ها عبارتند از:

ترجمه های اهل سنت: انصاری، ترجمه تاج التراجم (اسفراینی)، ترجمه تفسیر طبری (گروه مترجمان)، دهلوی، کشف الاسرار (میبدی) و نسفی.

ترجمه های شیعه: آیتی، ارفع، اشرفی، انصاریان، برزی، بروجردی، بهرام پور، پاینده، پورجوادی، حلبی، خسروی، خواجوی، رهنما، رضایی، سراج، شعرانی، طاهری، عاملی، فارسی، فولادوند، قمشه ای، کاویانپور، مجتبوی، مشکینی، مصباح زاده، معزی، نویری، یاسری؛

تفاسیر شیعه همچون: آسان (نجفی خمینی)، احسن الحدیث (قرشی)، بیان السعاده (خانی و ریاضی)، المیزان (موسوی همدانی)، جوامع الجامع (گروه مترجمان)، حجه التفاسیر (بلاغی)، خسروی (خسروانی)، روان جاوید (ثقفی)، روشن (مصطفوی)، روض الجنان (ابو الفتوح رازی)، کوثر (جعفری)، مخزن العرفان (بانو امین)، نمونه (مکارم)، نور (قزائتی).

فصل اول

کلیات

۱-۱- تبیین مسئله پژوهشی

قرآن کریم معجزه جاودان پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) است. دانشمندان اسلامی از قرآن به عنوان اولین و مهم ترین مصدر و منبع یاد می کنند که مورد پذیرش همه فرق مختلف مسلمان است. به اعتقاد آنان تنها قرآن می تواند موجبات وحدت مسلمانان را فراهم آورد، اما دانشمندان و مفسران اسلامی در هنگام تفسیر و شرح آیات قرآن با هم اختلاف نموده و آراء متعددی را اظهار داشته اند و این اختلافات گاه آن چنان شدید بوده که به تناقض و تقابل انجامیده است. علت اصلی اختلاف و تنوع آراء تفسیری را می توان معلول دیدگاه های خاص مفسران دانست. در این بین دیدگاه های کلامی در به ثمر رسیدن آراء مختلف تفسیری نقش اساسی را داشته است، مثلاً گرایش بعضی از مفسران به تشبیه موجب گردیده که در تفسیر بسیاری از آیات قرآن، آراء نادرستی اظهار و آیات موهم تشبیه را بر معنای ظاهری آن حمل نمایند، اما اهل تأویل و تفویض معتقدند در هنگام مواجهه با آیات موهم تشبیه، چنانچه فرد از عهده تأویل آیات برنماید، واجب نیست در فهم و تأویل آیات کوشش نماید. پیروان طوایف گوناگون اسلامی از تنوع و گوناگونی موجود در آیات قرآن بهره برداری کرده و عقاید خود را درباره اصول دین به اثبات رسانده اند و در همین راستا آیه های ناسازگار با عقاید مکتبشان را بر حسب نظریات خویش تأویل کرده اند. از این جهت است که می بینیم دارندگان هر مذهبی برای اثبات باورهایشان همواره به

آیات قرآن استناد جسته و از این راه استدلال کرده اند و تأویل آیه های قرآن وسیله ای برای رسیدن به این مقصود بوده است.

در تفسیر کلام خداوند، احتجاج ها و مجادلات کلامی پیروان مذاهب گوناگون اسلامی در آن دسته از مطالب قرآن که در بر دارنده اصول دین و مذهب و مسائل آن است مانند توحید، نبوت، معاد، عدل، امامت و موضوع هایی همچون صفات خدا و نام های او، معجزات، عصمت پیامبران و پیشوایان، فرشته، جان، روان، جبر، اختیار، سرنوشت آدمی در این و آن جهان و مانند اینها بسیار برجسته تر است. برای مثال هواداران دو گرایش عمده کلامی در اهل سنت (معتزلی و اشعری) از هر آیه و کلمه ای از آیات قرآن معید که در بر دارنده مطالب کلامی بوده برای اثبات مذهب خویش و رد باورهای طرف مقابل بهره جسته و بر پایه آن استدلال کرده اند. آیات مربوط به هر موضوع بارها از نگاه های کنجکاوانه گذرانده شده اند و چیزی از دیدگان خرده بین متکلمان به دور نمانده است.

لذا با وجود تلاش گسترده صاحبان علم در زمینه ترجمه قرآن، باز اختلافاتی میان متن قرآن و ترجمه دیده می شود که گاه ناشی از اختلاف در وجوه تفسیری، گاه اختلاف در وجوه قرائی و ادبی و یا غفلت های مترجم در حین ترجمه است؛ اما همان طور که گذشت در قرآن کریم بسیاری از آیات به سبب دربرداشتن مباحث کلامی مانند رؤیت و آمدن خدا در روز قیامت، عصمت پیامبران، احباط و تکفیر عمل و جبر و اختیار و ... عرصه وسیعی برای تاخت و تاز اصحاب مذاهب گشته که هر کدام از آن ها از رهگذر این گونه آیات در صدد اثبات و استحکام عقاید خویش برآمده اند، به همین منظور می کوشند تا مفهوم و ترجمه چنین آیاتی را نیز به گونه ای بیان کنند که با گرایش فکری و عقیده مورد نظرشان همسو باشد. این گونه اختلافات در مقایسه میان ترجمه های شیعه و اهل عامه به دور از توقع نبوده و فراوان به چشم می خورد، اما به نظر می رسد مفهوم این آیات در ترجمه مترجمان شیعی که عموماً عقاید کلامی یکسانی دارند باید مشابه و یا دارای اختلافات بسیار جزئی باشد؛ اما گاه خلاف این مشاهده می شود، چنان که در ترجمه آیه دوم سوره فتح «لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ ...» (فتح ۴۸: ۲) بسیاری از مترجمان چون آیتی، پاینده، پور جوادی، فولادوند، مصباح زاده و معزی چنین آورده اند: «تا خداوند گناهان پیشین و گناهان بعدی تو را ببویشاند» و بهبودی این چنین آورده: «تا خداوند رحمان گناهان پیشین تو را در خونریزی جنگ بدر و گناهان بعدی تو را در خونریزی احد و احزاب ببویشاند». این چنین ترجمه ها با بحث عصمت انبیاء که از عقاید محکم شیعه محسوب می گردد در تعارض است و از طرف دیگر اگر خونریزی جنگ بدر برای پیامبر گناه بود پس چگونه خداوند کشتن دشمنان و افکندن تیر در جنگ بدر را به

خود نسبت داده و خطاب به پیامبر و پیروانش فرموده است: «فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَ مَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَ لَكِنَّ اللَّهَ رَمَى» (انفال ۸: ۱۷) یعنی: «پس (بدانید که) شما آنها را نکشتید و لکن خدا آنان را کشت و آن گاه که تو (به سوی آنها تیر و سنگریزه) افکندی تو نیفکندی و لکن خدا افکند (تا دشمن را مغلوب نماید)» و نمونه های دیگری همچون آیه ۴ سوره تحریم و ...

این رساله در کنار ارائه کردن نمونه هایی از آیاتی که به نوعی مبانی کلامی موجب اختلاف در فهم آنها شده است، بر این باور است که در ترجمه این آیات باید از تفسیر بیشتر یاری جست و با شرح یا توضیح آیه به کمترین مقداری ضروری و مشخص کردن بحث تفسیری با علائم مخصوص ویراستاری یا آوردن آن در زیر نویس، زمینه های گرایش به عقیده های نادرست را به حداقل ممکن رساند، تا خواننده در فهم آیه دچار سرگردانی و انحراف نگردد. همچنین مفسران و مترجمان و معتقدان به اصول و مسائل گوناگون، باید صمیمانه بکوشند معانی آیات قرآن را عالمانه و با روحیه ای دانشمندانه و بدون تعصب و ورزی های نابجا دریابند و برای دریافت مقصود هر آیه اندکی درنگ نمایند، سخنان دیگری را در هر زمینه بردارانه بشنوند، بی غرضانه درباره آن داوری کنند و سپس راهی به سوی تفسیر و تأویل بجویند و بهتر است هر مترجمی در ابتدای ترجمه گرایش فکری خود را مشخص نماید تا ترجمه او برای خواننده قابل درک باشد.

در این راستا به علت گستردگی و کثرت آیات در این موضوع و اندک بودن مجال و زمینه پژوهش، به بررسی چند آیه به عنوان نمونه در هر فصل بسنده می نمایم و بررسی عمیق تر و عالمانه تر را به بزرگان و صاحب نظران این فن می سپاریم.

۱-۲- اهمیت مساله پژوهشی

ترجمه قرآن کریم، آسان ترین شیوه برای دست یابی به فهم آیات قرآن است، لذا ضرورت ترجمه ای درست، شیوا و عاری از کاستی ها و خطاهای گوناگون کمی و کیفی و اعمال سلیقه های شخصی و متناسب با مذهب یا عقیده ای خاص در بیان مفهوم آیه، امری بدیهی و اجتناب ناپذیر است. اما با کمال فروتنی باید اشاره نمود که متأسفانه در پاره ای از ترجمه ها و در مورد بعضی از آیات، مواضع اشتباه و اختلاف به گونه ای است که نمی توان از آن چشم پوشید. در این میان یک پرسش جدی ذهن را به خود مشغول می نماید که چرا باید دامنه اختلاف در ترجمه ها آنقدر گسترده باشد که خواننده در فهم اولیه قرآن دچار تردید، اشتباه یا حتی برداشتی نادرست گردد و دچار سرگردانی شود!!!

تا کنون در طی مقالات و نقدهای گوناگون، بسیاری از این نقاط اختلاف تصحیح و ویرایش شده است. اما گستردگی موضوع و اهمیت فوق العاده آن، تلاش بیشتری را می طلبد. ما در این پژوهش به علت گستردگی کار و محدودیت های کمی در تدوین و نگارش پایان نامه، تنها به بررسی نمونه هایی که اختلاف در ترجمه آن ناشی از دیدگاه های کلامی و اعتقادی گوناگون است می پردازیم، اما هم چنان نیاز به مجموعه ای مدون که همه موارد اختلاف در ترجمه ها را با نگاهی عمیق و همه جانبه به علل و عوامل ایجاد آن اختلاف ها و با قلمی عالمانه مورد بررسی قرار دهد، احساس می شود. از طرفی به علت اینکه بررسی صحت و سقم دیدگاه ها یا نظریه خاص صاحبان اندیشه و مذاهب کلامی در موضوعات مختلف، از اهداف این رساله نیست، ما در صدد رفع ایرادات در ترجمه مترجمان شیعی برآمدیم و هماهنگی بین آن ترجمه ها با آراء کلامی اغلب متکلمان شیعه مبنای فکری انجام چنین پژوهشی گردید.

۳-۱- اهداف

در این پژوهش، اهداف زیر در حد مقدور یک رساله کارشناسی ارشد محقق می گردد:

- ۱- بازشناسی و معرفی موارد اختلاف ناشی از وجوه کلامی در ترجمه های فارسی قرآن و طبقه بندی آن بر اساس موضوع.
- ۲- استفاده از این طبقه بندی در برطرف نمودن مشکلات ترجمه هایی که در آینده نوشته خواهد شد.
- ۳- ارائه راهکارهایی جهت تدوین ترجمه ای که در آن عوامل اختلاف ریشه یابی شده و از ناهمگونی ترجمه ها کاسته شود و ایجاد انگیزه برای تدوین ترجمه ای جامع و استاندارد و هماهنگ و بدون اختلاف.

۴-۱- فرضیات و پرسشها

این پژوهش بر اساس فرضیات و سوالات زیر شکل گرفت:

- ۱- اختلاف در وجوه کلامی یکی از علل اختلاف در ترجمه های فارسی می باشد.
- ۲- دیدگاه های کلامی بر ترجمه های قرآن تاثیر قابل توجهی دارد.
- ۳- آیا هماهنگی در ترجمه های قرآن منوط به دستیابی به یک دیدگاه کلامی مشترک است؟
- ۴- آیا می توان به ترجمه ای دست یافت که دیدگاه های کلامی متفاوت را در بر گیرد؟

۱-۵- پیشینه تحقیق

ترجمه های متفاوت از قرآن و اختلافات چشمگیری که در بین آنها وجود دارد، بستر مناسبی برای بحث و گفتگو پیرامون ترجمه ها و نقد و ارزیابی آنها فراهم ساخته است. از پیروزی انقلاب اسلامی به ویژه در چند دهه اخیر، قرآن پژوهان و محققین و پژوهشگران علوم اسلامی تألیفات، مقالات و مباحث ارزنده ای در این زمینه ارائه نموده اند. همچنین ترجمه های قرآن در سطح تحقیقات دانشگاهی از جایگاه بسیاری برخوردار بوده است و بسیاری از دانشجویان علوم قرآنی در سال های گذشته پایان نامه خود را با این موضوع ارائه نموده اند. از جمله:

۱- تاریخ و مبنای ترجمه قرآن، عبدالکریم بی آزار شیرازی، ۱۳۷۱، دانشگاه: آزاد اسلامی.

۲- مشکلات ساختاری ترجمه از عربی به فارسی (در محدوده قرآن کریم)، حیدر قلی زاده، ۱۳۷۸، دانشگاه تربیت که در سال ۱۳۸۱ در کتابی تحت همین عنوان در انتشارات دانشگاه تبریز به چاپ رسید.

۳- نقد و بررسی ترجمه های فارسی معاصر قرآن کریم، رسول معتمدی، ۱۳۷۲، دانشگاه فردوسی مشهد.

همچنین در سال های اخیر کتاب، پایان نامه و مقالات متعددی نوشته شده است که هر کدام به ذکر مواردی از مشکلات موجود در ترجمه ها و علل و عوامل اختلاف آن ها پرداخته اند که گاهی نیز به صورت نقد یکی از ترجمه های موجود ارائه می گردد. به طور مثال: در مجله وقف میراث جاودان، سال ۱۳۷۳، شماره پیاپی ۵، سال دوم، نقدی درباره ترجمه شادروان الهی قمشه ای (احمد بهشتی) به چاپ رسیده است. همچنین در مجله بینات، بهار ۱۳۷۳، شماره پیاپی ۱ به تعدادی از لغزشگاه های ترجمه قرآن کریم (حسین استاد ولی) اشاره شده است و از همین نویسندگان در فصلنامه مترجم، تابستان ۱۳۷۲، مقاله ای به نام «ترجمه اسف انگیز از قرآن کریم» به چاپ رسیده است.

اما موضوع ترجمه در اکثر منابع و کتب به صورت کلی و یا با تکیه بر وجوه ادبی و لغوی مورد بررسی قرار می گیرد و گاهی هم به صورت مقایسه چند ترجمه و بررسی و تحلیل موارد اختلاف و علل آن ظهور می یابد و در بیشتر این اقدامات بر وجوه لغوی، صرفی، نحوی و یا بلاغی تکیه شده است نه بر وجوه کلامی و دیدگاه تفسیری مترجم. لازم به ذکر است که از معدود اقدامات در این زمینه مقاله ایست که توسط عظیم عظیم پور با عنوان بررسی موارد اختلاف برانگیز در قرآن از دیدگاه های گوناگون (تفسیری و کلامی) از دانشگاه تهران و به راهنمایی آذر تاش آذر نوش انجام گرفته است که در سال ۱۳۸۳ در کتابی با نام اختلاف ترجمه های قرآن کریم (علل و عوامل) به چاپ رسید. نویسنده در فصلی از این کتاب به بررسی تعدادی از موارد اختلاف در آیات قرآن

که در اثر وجوه کلامی شکل گرفته اند، اشاره نموده است. همچنین یعقوب جعفری در فصلنامه ترجمان وحی، شماره ۱، سال ۱۳۷۶ مقاله ای با عنوان مبانی کلامی در ترجمه قرآن به قلم در آورده است. همانطور که مشاهده می گردد تا کنون پژوهشی که به صورت مجزا و مستقل به بررسی تاثیر دیدگاه ها و اندیشه های گوناگون کلامی بر ترجمه قرآن و دسته بندی جامعی از این علل و عوامل پردازد، صورت نگرفته که تحقیق حاضر این مهم را بر عهده گرفته است.

۱-۶- روش تحقیق و مراحل آن

پیش از تدوین این مجموعه، بیش از چند ماه صرف مطالعه کتب کلامی گردید تا ضمن آشنایی مختصر و گذرا با مبانی و محتوای این کتب، آیاتی را که مذاهب و مکاتب مختلف کلامی در تاویل و تفسیر آن اختلاف دارند و یا آیاتی که به علت مجمل یا متشابه بودن، بین صاحبان اندیشه ایجاد اختلاف نموده اند، شناسایی شود. در مرحله بعد به کمک نرم افزار جامع التفاسیر ترجمه های موجود و در دسترس این آیات - که شامل ۴۹ ترجمه است - در ذیل هر آیه بررسی و دسته بندی شد. در مرحله نهایی به چهارچوب اصلی کار یعنی بازشناسی عوامل اختلاف در ترجمه هر آیه پرداخته و تحت عنوان «مقایسه ترجمه ها» جمع بندی پایانی صورت گرفت. روش نگارنده این مجموعه، کتابخانه ای و اسنادی و با بهره گیری از نرم افزار است. لازم به ذکر است که در روند کار پژوهش به مقالات، تألیفات و آثاری که به شیوه های گوناگون به نقد و بررسی ترجمه های قرآن به زبان فارسی پرداخته بودند، مراجعه گردید.

در مرحله نهایی آیاتی که دربردارنده موضوع و محتوای مشترک بودند در یک فصل گردآوری شدند و در پایان، جمع بندی از مطالب پایان نامه صورت گرفت.

۱-۷- کلید واژه ها

- قرآن کریم

- ترجمه قرآن (Quran Translation): از ریشه ترجم به معنای برگرداندن سخن از زبان اصلی مبدا با زبانی دیگر (خرمشاهی ۱۳۷۷: ۱/۵۱۴).

- تفسیر (Commentary): روشن ساختن مفهوم آیات قرآن مجید و واضح کردن منظور پروردگار است (نجمی ۱۳۶۱: ۳۰۸).

- علم کلام (systematic theology): علمی است که با دانستن آن می توان عقاید دین اسلام را از روی دلیل به دیگران ثابت کرد و شبهات بر ضد آن دین را دفع کرد (خرمشاهی ۱۳۷۷: ۲/۱۸۸۹).